

Платон

Діалоги

Великий наслідувач Гомера

Платон по праву вважається родоначальником європейської філософії. Втім, і Арістотель також. Вельми цікаві співвідношення і зв'язки висвітлюються між філософією та наукою при зіставленні цих двох фігур. Платон — у сучасному розумінні філософії — достоту більший філософ, ніж Арістотель. з іншого боку, кожного разу, коли філософії випадало представлятися матір'ю всіх наук, природничих, насамперед, вся увага зосереджувалася навколо Арістотеля. Очевидно, в європейській культурі інтерес до Природи та до Людини змінюється хвилеподібно. Сьогодні настає нова ера Людини. І знову стають популярними твори Платона, якщо можна так висловитися щодо філософських творів. Уже тут варто з повною визначеністю заявити: вся західна філософія сформувалася навколо двох фундаментальних тем, розвинутих Платоном, — раціоналістичної теорії пізнання та моральної теорії, яка у свій час виявилась вельми придатною для християнської релігії.

Про життя Платона багато чого відомо. Наприклад, місце і точна дата народження: Афіни, 21 травня 427 р. до н. е. В той день — і це можна сприймати як знак — святкувався день народження Аполлона: хлопчика, народженого в день бога, який «віщує істину» (Ф. Ніцше), очікувало прекрасне майбутнє саме на терені осягнення істини. І твори Платона, як вважається, збереглися повністю. Щоправда, існує проблема автентичності. Вона постала ще в античності та остаточно,

здається, не вирішена. Всього список творів, справжніх і приписуваних Платонові, нараховує 34 діалоги (поміж них дві великі праці — «Держава» і «Закони»), «Апологію Сократа» — єдиний монологічний текст, і тринадцять листів. До речі, неабияке значення має наявність повного корпусу текстів. Філософ залишається в культурі тільки тому, що його читають. Це — банально, але про це варто сказати. Адже Епікур написав значно більше, ніж Платон. І хто знає, якого б вигляду набула європейська філософія в разі збереження всіх текстів Епікура, а не лише уривку із одного його листа.

Писати про Платона сьогодні нелегко. Весь Платон, звичайно, у його текстах, і саме тут ніяких проблем — читай та інтерпретуй довільно. Але існують ще так звані об'єктивні дані біографії, або історичні умови. Їх варто навести, але самотійно виявляти і клопітно, і нудно. Якщо ж звернутися до фахівців, то попадаєш в ситуацію вибору між протилежностями. Ось, приміром, щодо ранніх років Платона. Один автор пише, що молодість Платона «була пронизана не лише антидемократичними, але й антитиранічними та антиолігархічними тенденціями» (Олексій Лосєв), — жах як похмуро. Інший звертає увагу на поетичну обдарованість майбутнього філософа, який, будучи вивченим кращими учителями свого часу, «був покликаний для високого життя» (Фрідріх Любкер). Можливо, обидва автори мають рацію, але молодий Платон захоплювався поезією більше, ніж політикою. Він писав вірші. Окрім *мусичного* мистецтва (іноді перекладають — *музичного*), себто поезії, музики і живопису, юний Платон не цурався також мистецтва *гімнастичного*, кажучи по-нашому, спорту. Він був високорослий, широкогрудий. Звідсіля причеплене до нього прізвисько *Платон*, замість законного імені Арістокл. Щодо походження цього прізвиська існують дві гадки. Або так назвав Арістокла Сократ, або ж — ця версія

маловідома — новим іменем нарекли свого вчителя та кумира неоплатоніки. А невизначеність спричинена різним тлумаченням грецького πλατύς = *широкий*. За першою версією — *широкі груди*, за другою — *широкі речі*. Якщо ми вже звернулися до значення слів, то чому б не здивуватися наступному. *Арістокл* по-грецьки — *кращий*. Чи випадковістю є той факт, що два стовпи давньогрецької філософії, Платон і Арістотель, проголошені *кращими* по народженню? Випадковістю, звичайно. Втім, ймовірно, знайдуться люди, і ми їм трішечки заздримо, які вбачатимуть в цьому знамення долі.

Отже, в нашій оповіді з'явилося ім'я Сократа — людини, з якою Платон зустрівся на двадцятому році життя, яка стала його вчителем і головним персонажем майже всіх його творів. Після цієї зустрічі, як повідомляє переказ, поетичні твори були спалені. Настав час філософії. Через вісім років, у 399 р. до н. е., Сократ, засуджений афінським судом до страти, гине. Ця жахлива для Платона подія, обернувшись в особисту трагедію, спонукала його, як вважається, до створення власної філософії.

Після смерті Сократа в 399 р. Платон на одинадцять років покидає Афіни. Це були роки мандрювань. Спочатку він вирушає в Мегару до Евкліда, обговорює з ним вчення Парменіда. Але з причини розбіжностей з гостинним хазяїном Платон там довго не затримується. Він їде в Італію, де, завдяки послідовникам Піфагора, освоює його вчення про фізику, математику та етику. Згодом в тій же Італії в місті Кірені слухає математику у Феодора. З Італії Платон вирушає в Єгипет. Перехворівши там і будиши вилікуваним жрецькими, він начебто повторив вислів Гомера «усі єгиптяни — лікарі». Врешті повертається в Італію і незабаром перебирається в Сицилію. Там Платон жив при дворі сиракузького тирана Діонісія I. Між ними виник розлад на ґрунті філософії. Платона вже тоді цікавило питання про владу та справедливість. Через багато років ця тема знайде своє

втілення в «Державі» — знаменита суперечка Сократа з Фрасімахом. А тоді сильне невдоволення Діонісія I викликала думка Платона щодо того, що «не все те на краще, що на користь лише тирану, якщо тиран не відрізняється добродієністю» (Діоген Лаертський). Розгніваний тиран вирішив стратити Платона, але його відмовили. Необережного філософа відвезли на острів Егіну, де виставили на невідомому ринку. Платона врятував випадок, його викупив добрий чоловік та привіз до Афін. Пізніше наш філософ ще двічі, уже за Діонісія Молодшого (Діонісія II) відправлявся на Сицилію. Зі свідчень про другу поїздку можна висунути здогад, що Платон мав намір отримати в Діонісія II землю та людей для влаштування поселення та втілення в ньому способу життя, описаного у «Державі». Той пообіцяв, але не дав. І наразі знову ледь не трапилось лихо. Платон начебто б намовляв місцеву опозицію до повстання. Лише після клопотання авторитетної особи Платон, отримавши прощення тирана, відбув до Афін. Метою третьої поїздки стало примирення Діонісія II з Діоном. Цей Діон був шурином Діонісія II та другом Платона. Він прагнув провести в Сиракузах політичні реформи, які б узгоджувалися із вченням Платона про державу. В 356 р. до н. е. Діон захопив владу, але через рік був страчений.

Поїздки Платона в Сиракузи — події цікаві в двох аспектах. По-перше, тільки там він намагався *діяти*, виступивши політичним реформатором, перевірити на ділі свій Великий проект. Після загибелі Діона він повністю відходить від державних справ, займаючись лише філософією. По-друге, так уже вийшло, що прийнято хронологічно розділяти корпус творів Платона відповідно до його сицилійських поїздок. Використовуючи вказану систему, наведемо розподіл діалогів, поміщених в цьому томі. До першої поїздки — «Іон», «Протагор», «Апологія Сократа», «Крітон»; від заснування

Академії до другої поїздки — «Федон» і «Федр». Виходить, перші чотири діалоги — твори раннього Платона, а два останніх — пізнього. До речі, в античності та у середні віки діалог «Федон», який присвячений душі та особливо її безсмертю, користувався величезною популярністю. Будучи перекладеним на латинську мову, він разом з діалогом «Тімей» репрезентував західноєвропейському науковому товариству філософію Платона.

В оповіді про життя Платона неможливо не згадати знамениту Академію. Мова йде, насамперед, про засновану Платоном філософську школу. Вона, проіснувавши майже ціле тисячоріччя, була закрита едиктом Юстиніана у 529 р. н. е. А спершу Академією називали місце біля Афін, за міськими стінами, поїменоване так на честь героя Академа. Згодом Гіппарх влаштував там гімнасій — школу для занять гімнастикою, в які включались біг, стрибки, боротьба, метання диска та метання дротика. В Афінських гімнасіях також відводилось місце бесідам філософів і риторів. У 388 р. до н. е. Платон, оселившись в Академії, викладав там понад двадцять років, створивши власну школу та пишучи свої твори. Сюди у віці сімнадцяти років поступив Арістотель, який, швидко досягнувши успіху в науках, став сперечатися зі старим учителем. У пам'ять про ці суперечки залишився вислів Арістотеля «Платон мені друг, але істина дорожча». Зауважимо, між іншим, що в сучасному житті, так само й у науковому, набирає силу зворотний принцип «істина дорога, але Платон мені друг». Помер Платон на 81-му році життя в 347 р. на весільному бенкеті.

Викладемо тепер найбільш значимі моменти платонівського вчення. Втім, чи вправі ми наразі розмірковувати про вчення. Сучасні автори, ті, хто підкреслює науковість філософії, ведуть її походження від міфології — синкретичного світогляду або

своєрідного способу пояснення світу. Можлива інша версія — філософія виникла з поезії, а давньогрецька філософія — з поезії Гомера. Так ось, чи можна говорити про вчення Платона, якого вже греки називали «великим наслідувачем Гомера» і про якого сучасний автор сказав — «безсистемний і вільний» (Т. Васильєва)? Його діалоги нагадують п'єси, в них відсутня спеціальна мова. Тому при викладі добутих з Платонових текстів думок відбувається мимовільна сайєнтизація — представлення їх у звичній для вченого світу манері. Саме цього не можна сказати щодо викладу праць Арістотеля, у якого все системно, логічно, до нудьги послідовно: з опорою на наукове спостереження та досвід. Ця відмінність яскраво проявляється при зіставленні «Держави» Платона і «Політики» Арістотеля. Обидві праці про одне й те ж саме — «про добре організоване суспільство», як сказав би автор знаменитої «Теорії справедливості» американський філософ Джон Ролз. Для Платона, щоб виявити основні принципи формування такого суспільства, достатньо описати уявну бесіду Сократа в компанії приятелів, у затишному будинку старого Кефала. Ось вони, влаштовуються, розмовляють, торкаючись нібито випадково питання, яку людину варто вважати справедливою, і пішло, поїхало... Майже триста п'ятдесят сторінок триває будівництво уявної держави. А як чинить Арістотель? Як учений, що узагальнює історичний досвід десятків грецьких і варварських держав. Перш ніж з'явилася «Політика», в Лікеї, де викладав Арістотель, — гімнасії на зразок Академії, — під його керівництвом було написано 158 монографій з описом різноманітних державних устроїв.

І ще про платонівське вчення. В більшості діалогів головний персонаж — Сократ. Він веде бесіди, приводячи до нетривіальних тверджень співрозмовників (хоча робить вигляд, що вони доходять самі). Утім, буває й так, що ніхто ні до чого не

приходить. Так ось, як виявити, що із сказаного належить Сократу, який нічого не писав, а що — Платону, який був його учнем вісім років? Ця проблема навряд чи може бути вирішеною. Стосовно неї фахівці мають, звичайно, різні міркування. Торкатися їх ми не будемо, і навряд чи багато втратимо.

Таким чином, про філософію Платона.

1. *Ідеї і речі*. Як відзначалося, для Платона загибель учителя, Сократа, стала поштовхом до напружених роздумів. «Платонівський ідеалізм відмічений знаком важкого травматизму», — пише швейцарський еллініст Андре Боннар. Перебіг роздумів нашого філософа уявляється наступним. Державу, яка вбиває праведника за судом, не можна вважати справжньою державою. Світ, у якому панує зло, — не справжній світ. Отже, повинен існувати світ, у якому торжествує благо, справедливість, гармонія і досконалість. І виходить, що все, з чим ми маємо справу на землі, що сприймаємо органами відчуттів, — усе це — лише спотворені *реалізації* (*res = річ*) *ідей* (*ейдосів*), незмінних прообразів. Іноді платонівські ідеї трактують як *моделі* (О. Лосев). Це невірно, оскільки модель когнітивно вторинна стосовно об'єкту, ми пізнаємо об'єкт за моделлю. Найімовірніше річ є моделлю ідеї. Спостерігаючи предмети, ми сприймаємо нібито відблиски ідей, за якими стає можливим осягнення розумом самих ідей.

На наш погляд, можлива також інша версія походження теорії ідей, без посилань на особисту життєву трагедію. «Травматична» гіпотеза загальноприйнята, але їй притаманний підкреслено політичний характер. У тім значенні, що в земному соціальному порядку через його заперечення вбачається порядок небесний. Приблизно так, як комунізм виводився із заперечення капіталізму. А як бути з Природою? Чи можна прийти до теорії ідей, маючи справу зі світом речей? Можна,

якщо в основу роздумів покласти притаманну людському роду властивість *оцінювання*. Дійсно, первинне ставлення людини до світу — ставлення оцінки. Ми вибираємо в різних ситуаціях, інтуїтивно наділяючи один предмет якістю «хороший» відносно іншого предмету цього ж роду. На множині предметів ми можемо ввести порівняльне відношення «краще», упорядковуючи її (множину) стосовно цього критерія. Далі виявляється, що хороших предметів менше, ніж поганих, а кращих менше, ніж хороших. І в соціальному житті усе в людей обертається навколо процедур оцінювання. Бізнес, політика, мистецтво, спорт — скрізь діє цей закон, який можна визначити через євангельський вислів «багато бо покликаних, але вибраних мало» (Мат. 22, 14). Найпростіший приклад — виставка кішок або конкурс краси. Обрання міс Всесвіту — багаторівневий відбір із тисяч і тисяч претенденток. Вибудовується щось на зразок піраміди, основа якої представляє всіх, що вступили в змагання, а вершина — одну-єдину — міс Всесвіту, ту, яка пройшла всі етапи конкурсу. Десь на цьому шляху цілком можливе наступне прозріння: якщо спрямувати пошук кращої з кращих у безкінечність, то там, у невизначеній безкінечності можна в чистому вигляді виявити красу. Дещо настільки рідкісне для матеріального світу, що це дещо у ньому просто *не існує*. Інакше кажучи, це рідкісність такого роду, що заперечує *реальне* існування відповідного предмету і стверджує його *ідеальне* існування. Там у світі ідей і перебуває сама *ідея краси*, причетність до якої робить красивим будь-який предмет.

Ідеї вічні, незмінні. Кожна ідея, існуючи в однині, задає відповідний клас матеріальних предметів. Наприклад, є ідея коня, або властивість «кінськості», або *ідеальний кінь*, і є безліч різноманітних коней в матеріальному світі. Ця розмаїтість характеризує, так би мовити, ступінь справжності конкретного

коня. Дещо є конем у тій мірі, у якій воно причетне до самої ідеї коня. Виходить, що справжність буття предмета характеризується мірою. Істинно існують лише ідеї. А їхні матеріальні реалізації — не сповна. Коли ми говоримо «істинний учений» чи «істинна мати», в нашій мові проявляється платонізм. Наразі мається на увазі, по-перше, відповідність вищим критеріям, по-друге, рідкість таких людей з-поміж їм подібних.

Смутне становище філософії в сучасному суспільстві. Особливо в такому суспільстві, в якому вона існує лише у вигляді навчального предмету. Рано чи пізно вона перетворюється у кладовище ідей, які вже ніяк не співвідносяться із життям. Тим часом ці ідеї живуть поза філософськими департаментами. Непомітні для тих, хто на них будує свої інтелектуальні конструкції у вигляді наукових теорій, пише романи або ще щось робить. Їх не помічають тому, що колись, дуже давно, вони були закладені в основу культури. Чи можливо виявити сліди платонівської теорії ідей у сучасному західному мисленні? Виявляється, це доступно навіть не філософам. Ось приклад. Американський ентомолог Ернст Майр показав, що в основі класичного розуміння біологічного виду лежить уявлення Платона про ідеї (*ейдоси*). Згадаємо про ідеального коня, який і є *ейдосом*. Так і вважається в класичній біології: вчений, маючи справу з конкретними особинами одного виду, прагне збагнути відповідну ідею. Його кінцева мета — проникнути думкою у світ ідей. Цей світ, що не «даний нам у відчуттях», як говорив з іншого приводу поверховий філософ Ленін, дійсно не даний, але він піддається *осягненню розумом*. Вид є ідея. А не сукупність конкретних особин. Ці особини тільки *натякають* нам на ідею-вид. Звідси, до речі, феномен *колекції*. Ми беремо в колекцію не будь-яку особину, а ту, котра найбільшою мірою відповідає ідеї. Або, за Платоном, найбільшою мірою *причетна* до ідеї. Якщо ми

шукаємо, скажімо, таргана, то не будь-якого, а *істинного*. Типового, так би мовити, представника, себто такого, який гідно *представляє* вид. Всі інші таргани не цікаві. Звертаючись до іншої спеціальної мови, ми можемо сказати, що ідея — це інформація про вид у *чистому вигляді*. А конкретні особини — матеріальні носії інформації. Ціннісне відношення і тут зберігається: більш істинний екземпляр несе більше інформації про вид. Таке розуміння біологічного виду — Е. Майр назвав його *типологічним мисленням* — зовсім несумісне з мисленням еволюційним. Тому, коли Чарльз-Роберт Дарвін придумав свою теорію еволюції, це означало утвердження нового, *популяційного мислення*. Ключові категорії цієї теорії — *відбір* і *популяція* — позбавлені для типолога змісту. Популяціоніст підкреслює унікальність та інформаційну значимість кожної особини. Типолог задовольняється однією-єдиною — тією, котра найповніше репрезентує ейдос чи вид. Е. Майр вважає, що «заміна типологічного мислення популяційним — це, ймовірно, найбільш велика ідейна революція в біології».

Але чи лише в біології? Хіба відмінність між типологічним і популяційним мисленням не натякає на дещо із політичного життя? Одна розумна людина сказка: «Демократія — це коли цікавий кожен». Кожен, додамо, як і будь-який інший, при формуванні державної влади має один голос, кожен відстоює власну точку зору, кожен вільно обирає відповідний йому стиль життя. Ні, сфера *представництва* через необхідність залишається, але тут саме представництво іншої природи, ніж при тоталітарному режимі. А типологічне мислення адекватне саме ієрархічним соціальним системам. Де існують верстви, статуси, що передаються в спадщину, класи, номенклатурні посади і т. п., де значимість індивіда визначається його положенням у вертикалі влади. Основний принцип існування сучасних цивілізованих суспільств — принцип верховенства

права, що передбачає *рівність* людей перед законом, а в широкому змісті — рівність можливостей.

2. *Досконала держава*. Власне філософствування Платона почалося із суду над Сократом. Зрозуміло, що питання про те, як виникає держава і, основне, як створити таку державу, в якій праведника не страчують, а складають йому почесні, — все це його дуже турбувало. Цій темі присвячені три діалоги — «Політик», «Держава» і «Закони», але в «Державі» вона розвинута найбільш докладно. Спочатку зауваження щодо назви цього твору. На давньогрецькому вона виглядає так — *політеїα* (політія). Значення цього слова має ціннісний відтінок. Не просто «держава», а «досконала (найкраща) держава». На землі такої держави не знайти. Щоб на цьому наголосити, часто використовують поняття «ідеальна держава». Проте, цього не слід робити. Те, що хочуть виразити словами «недосяжний ідеал» і т. п., має віддалене відношення до «ідеального», як його розумів Платон. І сам він, приводячи більше десятка характеристик досконалої держави, ніде не використовує слово «ідеальна». Фабула «Держави» проста — компанія допитливих греків із Сократом на чолі приймає його пропозицію, звернену до одного з учасників: «Так давай же мислено займемось побудовою держави із самого початку». Незабаром виявиться, що будують вони політію.

Ще виявляється, що реально існуючі політичні устрої суть не що інше, як всілякі спотворення *політії*. За ступенем спотворення їх можна розташувати наступним чином — тімократія, олігархія, демократія і тиранія. У досконалій державі існують три соціальних верстви: *філософи-правителі*, *воїни* і звичайний люд, чи *ділки*. Це — різні статусні рівні, ієрархічно упорядковані кола. Реальні ж держави можна представити у вигляді суспільств з порушеною гармонією соціальних верств, і в яких, на підставі цього, правлять верстви

нижчі, не призначені самою природою для правління. При тімократії правлять воїни, при олігархії — багаті зі складу народу, при демократії — бідні, при тиранії править, звичайно, тиран. Як бачимо, ця схема вказує на деякі історичні паралелі. А демократія, за Платоном, — правління гідке, гіршою може стати лише тиранія, яка приходить на зміну демократії для того, щоб приборкати надмірну свободу. Необхідно також відмітити, що для Платона, як, зрештою, і для Арістотеля, актуальне на сьогодні розрізнення держава — суспільство (громадянське) не існувало взагалі. Держава і суспільство — одне і те ж саме. Тому надалі використовуватимемо ці слова як синоніми.

У «Державі» безліч тем. Тисячі аналітичних робіт та коментаріїв присвячені цьому, мабуть, найвідомішому твору Платона. При знайомстві зі словниковими статтями серйозних видань нас не покидає думка, що їх автори вважали, нібито представляють «Державу» на віки, їм здавалося, що вони читають цей текст, як читав би Бог, а не людина, яка живе в конкретних обставинах, що існує його деякий *об'єктивний* зміст. Ми торкнемося лише однієї теми. Спробуємо представити «Державу» як *драму політичного розуму*. Сьогодні це актуально. Можна припустити, що в ХХІ столітті в західний світ, який справляє поминки по всезагальному Розумові, знову повертається сила як вирішальний фактор. На наш погляд, тема вічної опозиції *розуму і сили* виразно звучить у «Державі».

Держава, говорить Платон вустами Сократа, з'являється природним чином, коли «відчуваючи багато в чому потребу, багато людей збираються разом, щоб жити спільно і надавати один одному допомогу». Виходить, в державі жити краще, ніж поза державою, позаяк, живучи в державі, індивід користується перевагами людської кооперації. Вираз «багато людей збираються» може спонукати читача до питання: а що робили ці

люди, як вони жили до того, як вирішили зібратися разом. З позиції теоретика, що здійснює мисленний експеримент, Сократ міг би ігнорувати це питання. «Багато людей збираються» — це всього лише метафора, що виражає базове теоретичне посилення, а саме — природа людини така, що вона не здатна сама задовольнити всі свої потреби. Історію людства можна уявити так, що нібито деяка *єдина* людина розщеплюється (розмножується) і окремі (різноманітні) її «частини» (індивіди) стають носіями її одвічних задатків. Відразу запрошуються дві інтерпретації цього абстрактного процесу — *економічна* і *теологічна*. Мова йде про ідею суспільного поділу праці і про заповідь «плодіться і розмножуйтеся». Тим часом як історик Сократ міг би легко відповісти на питання щодо життя людей *поза* і *до* суспільства. Це життя, сказав би він, — *дополітичне*, а краще сказати, *дополісне*. Це — просте життя *села*, додав би Арістотель, а до села — *дому* (сім'ї). Тільки в полісі, з огляду на ускладненість життя, виникає необхідність у свідомій нормотворчій (законотворчій) діяльності. Нею займається верства філософів. На цьому необхідно наголосити. Правильні, нормовані форми життя вводяться одними людьми для інших, тими, хто в силу природних задатків і тривалого виховання може це робити для тих, хто на це не здатний.

Але тема влади в моделі Платона приглушена. Філософи, чи правляча верства, — люди мислячі, мудрі. Їхня сила в *розумі*. Вони мисленно реконструюють природний хід речей, себто процес зародження і розвитку держави. Виходить, закони, що вводяться ними, природні. Ввести закон — не що інше, як декларувати в якості *належного* те, що побачено в реальності як *цінне*. Дійсно, роблячи за своєю волею щось одне, удосконалюючись в одній справі, окрема людина, не відаючи того, служить усім. Тим часом всі інші, удосконалюючись